

Անի Ղազարյան
Բանասիրական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ Մանուկ Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտ
ORCID ID: 0000-0002-8593-0957
arpinanyan21@gmail.com
DOI: 10.54503/1829-0116-2024.2-83

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱԲՈՎՅԱՆԸ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ*

*«Ես հպարտ եմ, որ պատկանում եմ մի այդպիսի ազգության
և կարող եմ ապրել ու գործել նրա համար:
Նրա հոյակապ բնավորությունը լցնում է իմ հոգին
երկյուղածությամբ ու հիացմունքով»:*

Խ. Աբովյան

**Բանալի բառեր – Խ. Աբովյան, Հ. Թումանյան, գրականության ավանդներ,
«Վերք Հայաստանի», բացառիկ գնահատում, կենդանի լեզու:**

Հոդվածում քննության ենթ առել ամենայն հայոց բանաստեղծ Հ. Թումանյանի վերաբերմունքը համազգային մեծագույն գրող, հայ նոր գրականության հիմնադիր Խ. Աբովյանի գրական ժառանգության և նոր գրականության կերտման գործում ունեցած անգնահատելի ծառայության հանդեպ:

Հոդվածի նպատակն է համեմատական և վերլուծական մեթոդների միջոցով ներկայացնել Խ. Աբովյանի և Հ. Թումանյանի գաղափարական հայացքների ընդհանրությունները հայ ժողովրդի ապագայի նկատմամբ: Նրանք յուրովի էին մտահոգված ազգի ճակատագրով ու չէին թաքցնում վաղվա լուսավոր օրվա նկատմամբ ունեցած անխորտակելի հավատը:

Մեր խնդիրն այդ տեսակետից նրանց գեղագիտական հայացքների ընդհանրությունները ներկայացնելն է, որովհետև Հ. Թումանյանն իր ստեղծագործական ժառանգությամբ իրավամբ դարձավ իր մեծ ուսուցչին նվիրված ժառանգորդը և ժամանակի ընթացքում գնահատանքի ու երախտագիտության անկեղծ խոսքեր հնչեցրեց նրա մասին՝ յուրովի գնահատելով և արժևորելով Խ. Աբովյանի տեղն ու դերը հայ նոր գրականության կերտման գործում: Թումանյանը հավատացած էր, որ ներկան իմաստավորվում է անցյալի գանձերի արժևորման շնորհիվ, ուստի բարձր գնահատելով Խ. Աբովյանի գրական վաստակը՝ բարձրաձայնում է, որ ազգային հանճարին «պետք է գնահատել ու պաշտպանել, իսկ գնահատել ու պաշտպանել, արդեն վաղուց ասված է՝ կնշանակի ստեղծել» (Թումանյան, 1985: 243): Պատմահայաց քննություն կատարելիս կիրառել ենք ստեղծագործությունների վերլուծման համեմատական և վերլուծական գիտական մեթոդները:

* Հոդվածը ընդունվել է տպագրության 26.10.2024 թ.:

Ani Ghazaryan
Candidate of Philological Sciences
Institute of Literature named after Manuk Abeghyan of RA NAS
ORCID ID: 0000-0002-8593-0957
arpinanyan21@gmail.com

KHACHATUR ABOVYAN WITH ASSESSMENT BY OVANNES TUMANYAN

Keywords – H. Abovyan, H. Tumanyan, literary works, “The Wound of Armenia”, exceptional assessment, living language.

In the article we have considered all Armenian poets Kh. Tumanyan’s attitude to the great national writer, the founder of the new Armenian literature Kh. Abovyan’s literary heritage and his invaluable contribution to the creation of new literature.

The purpose of the article is to present Kh. Abovyan and Kh. Common features of Tumanyan’s ideological views on the future of the Armenian people. They were concerned about the fate of the nation in their own way and did not hide their unshakable faith in the bright day of tomorrow.

Our task is to present from this point of view the common features of their aesthetic views, since Kh. Possessing his creative heritage, Tumanyan rightfully became the heir of the devoted to his great teacher and over time expressed sincere words of appreciation and gratitude to him, evaluating and appreciating Kh. Abovyan’s place and role in the creation of new Armenian literature. Tumanyan believed that the present has meaning thanks to the appreciation of the treasures of the past, therefore, highly appreciating Kh. Abovyan’s literary merits indicate that national genius “must be valued and protected, and to value and protect, as has long been said, means to create” (Tumanyan, 1985: 243). In conducting the historical-Armenian examination, we used comparative-analytical scientific methods of analyzing works.

Ани Казарян
Кандидат филологических наук
Институт литературы имени Манука Абегамяна НАН РА
arpinanyan21@gmail.com

ХАЧАТУР АБОВЯН С ОЦЕНКОЙ ОВАННЕСА ТУМАНЯНА

Ключевые слова – Х. Абовян, Х. Туманян, литературные произведения, «Рана Армении», исключительная оценка, живой язык, мирской, роман надежд.

В статье мы рассмотрели всех армянских поэтов Х. Отношение Туманяна к великому национальному писателю, основоположнику новой армянской литературы Х. Литературному наследию Абовяна и его неоценимой заслуге в создании новой литературы.

Цель статьи – представить Х. Абовян и Х. Общие черты идеологических взглядов Туманяна на будущее армянского народа. Они по-своему беспокоились о судьбе нации и не скрывали своей нерушимой веры в завтрашний светлый день.

Наша задача – представить с этой точки зрения общие черты их эстетических взглядов, поскольку Х. Обладая своим творческим наследием, Туманян по праву стал наследником преданного своему великому учителю и со временем высказал в его адрес искренние слова признательности и благодарности, оценивая и ценя Х. Место и роль Абовяна в создании новой армянской литературы. Туманян считал, что настоящее имеет смысл благодаря оценке сокровищ прошлого, поэтому высоко оценивая Х. Литературные заслуги Абовяна говорят о том, что национальный гений «нужно ценить и беречь, а ценить и беречь, как давно сказано, значит творить» (Туманян, 1985: 243). При проведении историко-армянской экспертизы мы использовали сравнительно-аналитические научные методы анализа произведений.

Ներածություն

Տասնիններորդ դարը շատ ժողովուրդների համար ազգային զարթոնքի ու վերածննդի հույսեր էր արթնացնում: Հայ ժողովուրդը նույնպես բացառություն չէր. հայրենիքի արևելյան մասը գտնվում էր Պարսկաստանի, իսկ արևմտյանը՝ Թուրքիայի տիրապետության տակ: Ազատության ու անկախության լույսի ջահակիր էր պետք, որը պիտի ժողովրդի հավատի հույսը նիրհից արթնացներ և խավարից դեպի լույսը գնացող ճանապարհը ցույց տար: Ավ. Իսահակյանի խոսքերով՝ «Մեկը պիտի ծագեր հայ ժողովրդի հոգուց՝ մի առաքյալ, մի մարգարե, մի մեծ բանաստեղծ, որ ժողովրդին բերեր վերածննդի իմաստուն պատգամները, հրեղեն խոսքերով խանդավառեր նրա սիրտը, ամրացներ նրա կամքը անձնագոհ հայրենասիրությամբ, լուսավորեր նրա բախտորոշ ճանապարհները դեպի ինքնագիտակցություն, ըմբոստացում, ազատություն» (Իսահակյան, 2020: 348): Այդ մեկը և բացառիկ անձնավորությունը իր աստվածատուր տաղանդով և ստեղծագործական ժառանգությամբ ազգային վերածննդի պատգամախոս դարձած Խաչատուր Աբովյանն էր, ով հայրենիքի ճակատագիրը սեփականն էր համարում և չէր կարող երկրին ու ժողովրդին սպառնացող աղետի մասին չբարձրաձայնել և տագնապի ահազանգ չհնչեցնել:

Աբովյանի պատմական դերը Թումանյանի գնահատմամբ

Ամենայն հայոց բանաստեղծը դարձավ ոչ միայն Աբովյանի ավանդույթները շարունակողը, այլև նրա գրական ժառանգությունը գնահատողը: 1858 թ. լույս տեսած «Վերք Հայաստանի» վեպը, որ Թումանյանը կարդացել էր պատանի հասակում, դարձավ բանաստեղծի կյանքի մշտական ուղեկիցը, որի մասին գրում է. «Այս այն երջանիկ գիրքն է, որ հայոց նոր աշխարհիկ գրականության հիմնաքարն է ընդունված» (Թումանյան, 1985: 240), որը համարում է «մեր նոր կյանքի արշալույս», ապա ավելացնում՝ «կենդանության թարմ ու առողջ մի շունչ էր, որ փչեց մեր քնաթաթախ, թմրած կյանքում՝ սթափեցնելով ու ցնցելով... (նույն տեղում): 1893 թ. մայի-

սի 20-ին Ալեքսանդր Ծատուրյանը Մոսկվայից նամակ է գրում Թումանյանին, որ «պատրաստվում է մի ճոխ ու մեծահատոր» ժողովածու հրատարակել Աբովյանի հիշատակին և խնդրում է նրա աջակցությունը. «Վստահանում եմ հուսալու, որ համակրելով նախաձեռնությունս՝ չեք զլանա մեծ հայրենասերի հիշատակին նվիրված ժողովածուին մասնակցել որևէ վաստակով» («Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն /1869-1908», 2010: 191): Մեպտեմբերի սկզբներին Թումանյանը գրչակից ընկերոջն է ուղարկում Աբովյանին նվիրված բանաստեղծությունը: Շատ չանցած՝ ստացվում է Ծատուրյանի պատասխանը: Վերջինս շնորհակալություն է հայտնում Թումանյանի ուղարկած բանաստեղծության համար, բայց նաև ցավով գրում, որ ժողովածուն պատրաստել չի ստացվում, որովհետև «Խնդիրք ու հրավերքս գրական մշակներից շատ քչերի սրտում է արձագանք գտան» (նույն տեղում: 196):

Աբովյանապաշտ բանաստեղծը 1907 թ. հունիսի 9-ին «Կյանք և գրականություն» թեմայով դասախոսություն է կարդում Թիֆլիսում՝ Զուբալովի տան ժողովրդական համալսարանում, և զարգացնում այն միտքը, որ ինչպիսին ժողովրդի կյանքն է, այնպիսին էլ նրա գրականությունն է: Հայ կյանքի ամենացավոտ և մտահոգիչ խնդիրը համարելով պանդխտությունը՝ նա նկատում է, որ պատմական հանգամանքների բերումով ստացվել է «պանդուխտ ժողովուրդ» և «պանդուխտ գրականություն»: Այդ հոգեբանությամբ են ստեղծագործել «տարաշխարհիկ գրողներ» Ալիշանը, Պեշիկթաշյանը, Շահազիզը և Պատկանյանը, այնուհետև չի թաքցնում իր մտահոգությունը, որ «օտար երկրում բուսած մի ծաղիկը չի կարող իր երկրի շունչն ու փաթամությունն ունենալ»: Ապա վստահաբար հավելում է, որ «մի մարդ, որ իր երկիրը չի տեսել, չի կարող այդ երկրի իսկական պատկերը տալ», եզրակացնելով՝ «այդ մեծ առաքելությունն իրագործում են «բնաշխարհիկ գրողները»՝ Աբովյանը, Աղայանը, Սունդուկյանը, Պռոշյանը և ուրիշներ (նույն տեղում: 587): Գնահատելով հայ գրողների մեծ ծառայությունը ժողովրդի մեջ ազատության ոգու արթնացման գործում՝ Թումանյանը գնահատանքի խոսքեր է ասում Պատկանյանի, Բաֆֆու և Նալբանդյանի մասին, ովքեր անձնվիրաբար աբովյանական ազատության պայքարի շունչն էին բորբոքում, ինչի շնորհիվ ժողովուրդն ըմբոստացավ հանուն իր ազատության: Գրականության զարգացման նոր շրջանի բնորոշ գիծ համարելով գրաբարի և աշխարհաբարի անգիջում կոիվը, պայքարը հանուն կենդանի լեզվի՝ աշխարհաբարի՝ նա կարևոր տեղ է հատկացնում Ստեփանոս Նազարյանին և նրա «Հյուսիսափայլին», Աբովյանին ու «Վերք Հայաստանի» վեպին, Շահազիզին և նրա «Լևոնի վշտին»:

Պատանեկան տարիներից Թումանյանը, Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» վեպը համարելով ազգային վիպերգություն և հայ ժողովրդի տանջանքի ու տենչանքի արտահայտություն, «Ամենքը միասին» հոդվածում վեպի ու հեղինակի մասին խոսում է հիացմունքով, Մ. Նալբանդյանի նման «Վերք Հայաստանին» վեպի գլխավոր արժանիքը համարում նրա ազգային բնույթը՝ այն անվանելով հայ գրականության մի բացառիկ ու օրինակելի նմուշ, որ մատնանշում է հեղինակի ու մեր ժողովրդի սրտի վերքը: Թումանյանն այսպես է բնութագրել այն. «Վերք Հայաստանին» և՛ հայրենասերի ողբ է՝ կսկիծով ու հառաչանքով լիքը, և՛ ազգային դուրսագնացություն է, որ ուժ ու հպարտություն է շնչում, և՛ բարերարվածի ու փրկվածի ներքող՝ ողողված ուրախության արտասուքներով ու օրհնություններով: Եվ ամենը, ինչ որ դուրս է գալիս նրա սրտից, նրա բերնից, նրա գրչի տակից, անկեղծ է, լիասիրտ ու ճշմարիտ, որովհետև ինքն ապրել, աչքով տեսել, ականջով լսել ու պատմել է» («Հայ նոր գրականության պատմություն», 1979: 337):

Բացի «Երևանի կռիվը և Խ. Աբովյանի «Վերք Հայաստանին» իբրև պատմություն» (1908-1910) ծավալուն ուսումնասիրությունից՝ Թումանյանն իր հոդվածներում պարզաբանել է Աբովյանի ժողովրդայնության գաղտնիքը՝ գտնելով, որ վերջինս իր ստեղծագործությամբ լրջորեն գեղակերտել է ժողովրդի տառապանքներն ու ձգտումները: Նա հստակ նշում է՝ Աբովյանի վեպը ոչ միայն ազգասեր հայրենասերի ողբ է, այլ նաև «ազգային դուրսագնացություն է, որ ուժ ու հպարտություն է շնչում և բարերարվածի ու փրկվածի ներքող՝ ողողված ուրախության արտասուքներով, երախտագիտական բացականչություններով ու օրհնություններով» (նույն տեղում): Աբովյանին համազգային մեծության գրող համարող բանաստեղծը նշում էր, որ նա իր վեպի հերոսի բերանով բռնության դեմ ըմբոստացման դրոշ պարզեց: «Աբովյանը նրա համար սոսկ հայ նոր գրականության հիմնադիրը չէ, թեև դա ինքնին արդեն մեծ արժեք է, այլ մարդ, որի սրտին ազգի վիճակը վերք դառավ, կպավ սրտին», - իրավացիորեն նկատում է Ժ. Քալանթարյանը (Քալանթարյան, 2021: 38):

1908 թվականին, Խաչատուր Աբովյանի անհետացման 60-ամյակի առթիվ, Հովհաննես Թումանյանը, Ալեքսանդր Շիրվանզադեն և Գևորգ Բաշինջադյանը որոշում են հուշարձան պատվիրել փարիզաբնակ քանդակագործ Անդրեաս Տեր-Մարությանին: 1910 թ. Աբովյանի արձանը կանգնեցնելու անհրաժեշտ գումարը հայթայթելու նպատակով հակադրվում է Թիֆլիսի հայոց կուլտուրական միության նախագահին, որը դրամահավաքության համար մտադիր էր գրական երեկույթներ կազմակերպել կամ դիմել ազգի մեծահարուստներին: Այդ անպատվությունը կանխելու համար Հ. Թումանյանը գրել է. «Հայ ժողովուրդը, ինչքան էլ անտարբեր ասենք, ինչքան էլ հոգ-

նած ու աղքատ, թույլ չի տալ և թույլ չպետք է տա, որ այդպես լինի: Դա մի տաղանդավոր գրողի արձան չի, դա մի անհատի արձան չի, դա հայ ժողովրդի վերքոտ սրտի արձանն է, որ կանգնելու է այնտեղ՝ Արարատի սրբազան դաշտում սերունդներին ու դարերին ի տես, որ տեսնեն, թե քանի սուր կար ցցված նրա մեջ, քանի դարդ ու ցավ»: (Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն /1909-1914, 2016: 203): Բանաստեղծը համոզված է, որ արձանը պետք է կանգնեցվի ոչ թե հարուստների փողերով, այլ ընդհանուրի միջոցներով, թող ամեն մեկը իր թեկուզ չնչին նպաստը բերի: Իր խոսքին կշիռ տալու նպատակով նա գրական ինքնատիպ զուգահեռ է անցկացնում, որով բնութագրվում են երկու համակշիռ մեծությունները. «Այդպես պետք է մի օր էլ Վանա լճի ափին կանգնեցվի Գրիգոր Նարեկացու արձանը, «որ նա էլ երկնքին պատմի, «ի խորոց սրտի» Աստուծո հետ խոսի ու դեպի վեր ուղղի «Ձայն հառաչանաց հեծությեան սրտի, ողբոց աղաղակի... Եվ կատարյալ կլինի: Թող լսեն և՛ երկինքը, և՛ երկիրը: Եվ պետք է լսել, որովհետև այստեղ արդեն հայի լեզուն չի, որ խոսում է, բերանը չի, որ պատմում է, կրակված սիրտն է, որ այրվում է երկիրը բռնած, տանջված հոգին է, որ մոնչում է մինչև երկինք» (նույն տեղում): Թումանյանական իմաստուն այս խոսքում ակամա զուգահեռվում ու համակշռվում են հայ գրական կյանքի երկու հզորագույն երևույթներ՝ Նարեկացին ու Աբովյանը, «Նարեկը» ու «Վերքը», որոնցից մեկը հայ ժողովրդի կրած տանջանքն ու բաղձալի տենչանքը երկրին է պատմում, իսկ մյուսը՝ երկնքին:

Ռուսական թերթերը դեմ էին Երևանում Խ. Աբովյանի արձանը տեղադրելուն: Թումանյանը նման տեսակետ հայտնողներին անգիտակից թշնամիներ է անվանում, որովհետև նրանք իբրև թե իրենց ազգերի շահն էին պաշտպանում: Նրանց թվում էր նաև «ГОЛОС Кавказа» թերթը: «Սրանով, իհարկե,– գրում է Թումանյանը,– իբրև թե ամեն մեկն իր հայրենիքի ու ազգի շահն է պաշտպանում հայերի դեմ: Մի կողմ թողնելով ավելի լայն հայացքը, էս ուզում եմ նկատիլ, թե էս մարդիկ լավ չեն հասկանում, թե ինչի դեմ են խոսում, և հենց թեկուզ իրենց նեղ տեսակետից էլ եթե առնենք խնդիրը– դեմ չպետք է լինեին ոչ մեկը և ոչ՝ մյուսը»: Ինչո՞ւ: Որովհետև «Խ. Աբովյանը,– բացատրում է բանաստեղծը,– մի մոլեռանդ ռուսասեր էր», նրա «Վերք Հայաստանին», հայ ժողովրդի տանջանքի ու տենչանքի արտահայտությունը լինելով հանդերձ, միաժամանակ մի ոգևորված ջատագովություն է ռուս ազգին ու նրա պետական ուժին: Առաջ քաշել Խ. Աբովյանին, կնշանակի հայերի մեջ արծարծել նաև սեր ու համակրանք դեպի ռուս ազգն ու ռուս պետությունը: Եվ հանկարծ... էս մարդու հիշատակին դեմ է մի ռուս թերթ: Ի՞նչ խոսք, որ սա չի հասկանում, թե որտեղ և ում դեմ է խո-

սում, և եթե չար է, նեղսիրտ ու փոքրոգի, ապա նաև անգիտակից է, և անգիտակից թշնամի ամենից առաջ իր ազգին ու հայենիքին» («Հորիզոն», 1913թ., թիվ 277/։ Աբովյանի աձանի ստեղծման առթիվ Թումանյանը նաև հոդվածներ է գրել՝ «Ամենքը միասին» (1910), «Արձան Խաչատուր Աբովյանին» (1911), «Անգիտակից թշնամիներ» (1913) և «Գործ ենք անում» (1917)։ Ի դեպ, Անդրեաս Տեր-Մարությանի կերտած արձանը 1933 թ. Երևանի «Մոսկվա» կինոթատրոնի, իսկ տարիներ անց «Մանկական» երկաթուղու մոտ տեղադրվելուց հետո ի վերջո հանգրվանեց Աբովյանի վերակառուցված տուն-թանգարանի բակում։

Հարկ է նկատել, որ Թումանյանը գրական կյանքում տեղի ունեցող իրադարձությունների հանդեպ անտարբեր չէր, ուստի պատահական չէ, որ նրա քննադատական ժառանգության մեջ էական տեղ են գրավում ժամանակակից գրողներին նվիրված հոդվածները, որոնք հիմնականում հոբելյանների կամ հիշատակի օրվա առիթով են գրվել։ Իրեն բնորոշ սեղմ, հակիրճ, բայց բովանդակալից խոսքի մեջ Թումանյանը կարողանում է առանձնացնել տվյալ գրողի համար առանցքային գիծը։ Աբովյանը նրա համար սոսկ հայ նոր գրականության հիմնադիրը չէր, այլ մարդ, որի սրտին ազգի վիճակը ծանր վերք էր դարձել. «Եվ ահա էդ համազգային տենչանքի ու իմաստության բերանն է հանդիսանում մեր աշխարհքում «Վերք Հայաստանին», մեծ տենչանքի, մեծ պատերազմի ու մեծ հույսերի ժամանակի վեպը» (Թումանյան, 1999։ 112)։

Տարբեր առիթներով անդրադառնալով Աբովյանին՝ Թումանյանը մի նոր գիծ է ավելացնում նրա բնութագրմանը, նոր տեսանկյունից արժևորում գրողի դերը։ «Մեր ազգի դարավոր տանջանքն ու տենչանքն է դրված այդ գրքի մեջ, ամեն մի հայի համար սրբազան է նրա հեղինակի անունը, ամենքիս սրտերը լիքն են սիրով ու երախտագիտության զգացմունքով նրա կորած գերեզմանի, նրա անմեռ հիշատակի հանդեպ։ Նոր ժամանակներում նա մեր առաջին ճիչն ու հառաչանքը եղավ», - գրում է Թումանյանը «Դարձյալ Խաչատուր Աբովյանի մասին» հոդվածում (նույն տեղում, էջ 466)։

Աբովյանից ստացած գրական ներշնչումներով, նրա՝ հայոց պետականությունը վերականգնելու երազանքով ոգևորված՝ Թումանյանը 1908 թ., «Վերքի» առաջին տպագրության կեսդարյա հոբելյանի առթիվ պատմաբանասիրական մի ուսումնասիրություն է սկսում գրել՝ «Երևանի կռիվը և Խ. Աբովյանի «Վերք Հայաստանին իբրև պատմություն» խորագրով, ուր ցույց է տալիս, թե Աբովյանի հանրահայտ վեպում որքան ճշմարտացի են արտացոլված 1826-28 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի դրվագները։ Ի դեպ, նա այն գրական-պատմական ուսումնասիրություն է անվանել, և չնայած աշխատանքի անավարտ մնալուն՝ պահպանված բնագրերը ծանրակշիռ

ավանդ են աբովյանագիտության մեջ: Ուշագրավ է, որ ուսումնասիրության համար վերստին կարդում է Բաքվի կուլտուրական միության հրատարակած «Վերքը», որը շատ տարածված էր և տպագրել էր Մոսկվայի Ժամհարյան հրատարակությունը: Այն անձամբ Աբովյանն էր ուղղել և լրացումներ կատարել,՝ որպեսզի, ինչպես նշված էր «Հառաջաբանում», «գրքի տպագրությունը հեղինակի բարձր անվանը վայել արժանավայելություններ ունենա» (Թումանյան, 1994: 195): Անչափ մեծ է լինում բանաստեղծի ցավն ու զարմանքը, երբ պարզում է, որ, Թիֆլիսի հրատարակության սխալներից զատ, Բաքվի կուլտուրական միությունն էլ նրանից արտատպելիս նորանոր սխալներ է ավելացրել, և ընթերցողի սեղանին էր հայտնվել «հայ գրքերի մեջ ամենաանփույթ տպված գրքերից մինը, գուցե ամենաանփույթ տպվածը» (նույն տեղում, 195): Գիրքը համեմատելով 1858 թ. հրատարակածի հետ՝ նա չի թաքցնում իր դժգոհությունը տպագրական սխալներից, որոնք մանրամասն թվարկելուց հետո գրում է. «Կետադրությունը հո՛ւ էլ մի հարցնեք, կետերը տեղ-տեղ հողի նման ցրված են, որը որտեղ ընկել, ընկել: Մի՞թե «Վերք Հայաստանին» էսպես պետք է տպվեր: Ամենալավ «Վերք Հայաստանին» դարձյալ մնում է հինը, մինչև մի նոր լավը տպվի» (նույն տեղում, 196-197):

Նա այսպես խոսելու իրավունք ուներ, որովհետև գնահատել էր Աբովյանին ու նրա գլուխգործոցը. «Խ. Աբովյանն իր հերոս Աղասու բերանով առաջին անգամ ըմբոստացման դրոշակ է պարզում ընդդեմ բռնության և իր «Վերք Հայաստանիով» աշխատում է ըմբոստացնել հայ ժողովուրդը» (նույն տեղում, 535): Խաչատուր Աբովյանի լուսավորչական առաքելության մեջ կարևոր տեղը Աստվածաշնչյան դրախտավայր, Նոյան հանգրվան Հայաստանն է: Իսկ ազգային գոյության բուն արտահայտիչը՝ լեզուն, անհասկանալի դառնալով, նաև քաղաքական ճնշումների արդյունքում խավարին դատապարտված հային մղեց դեպի օտարը: Նա ստիպված էր գրել հայերեն, անցնել աշխարհաբարին՝ համոզված լինելով, որ սրանք ուղիներ են՝ նորովի վերաշնչավորելու գրաբարը, որը գիտության ու գրականության լեզու է և հայոց անցյալի բանական վեհությունը հաստատող անառարկելի փաստ: Նախորդների ազգային-մշակութաբանական ընդհանրացումները Հ. Թումանյանը ամբողջացնում է՝ հայ տեսակի ու ճանապարհի մեջ՝ շեշտելով այդ բանական ուժը կամ «խոհականությունն» աղարտող դառնացածությունը, խեղճությունն ու օտարահաճությունը: «Մեծ ցավը» հողվածում Թումանյանը զգուշացնում էր երկու վտանգի հնարավոր առկայությունից՝ մեկը խեղճությունից ծնված արհամարհանքը սեփականի նկատմամբ, մյուսը՝ անցյալի գունազարդման դատարկ սնափառությունը:

Եզրակացություններ

1. Թումանյանն իրավացիորեն Աբովյանին համարում էր իր առաջին և ամենամեծ ուսուցիչը, որի հետևորդը և հայրենի գրականության չմշակված անդաստանում Խ. Աբովյանի շաղ տված հատիկները մշակողը դարձավ ինքը, իր սկզբունքին հավատարիմ սեփական ստեղծագործություններով ու անձնվեր հասարակական գործունեությամբ տրամաբանական ավարտին հասցրեց Աբովյանի հիմնադրած գեղագիտական սկզբունքները: Դրա վկայությունն է այն փաստը, որ Թումանյանի գրական ժառանգության մեջ ակնհայտ նկատվում են Աբովյանի հետ գրական կապերը՝ կրած ազդեցությունը, հոդվածներ և ասույթներ Աբովյանի մասին, ինչպես նաև Աբովյանի երկերի ներշնչանքի ազդեցությամբ գրված ստեղծագործություններ:

2. Խոսելով «Վերք Հայաստանի» վեպի արժանիքների մասին՝ Թումանյանն իրավացիորեն նկատում է, որ այդ գրքի մեջ են ամփոփված հայ ժողովրդի վերջին ժամանակների տանջանքներն ու տենչանքները, և գաղտնիքն էլ հենց նրա մեջ է, որ այն մեզանում համարվում է մի սրբազան գիրք, որի մեջ մարմին է առել ազգի հոգին, ներկա վիճակը, ազգի հասկացությունը:

3. Նախորդների ազգային-մշակութաբանական ընդհանրացումները Հ. Թումանյանը ամբողջացնում է՝ հայ տեսակի ու ճանապարհի մեջ՝ շեշտելով այդ բանական ուժը կամ «խոհականությունն» աղարտող դառնացածությունը, խեղճությունն ու օտարահաճությունը:

Օգտագործված գրականություն

1. **Թումանյան Հ.**, Ընտիր երկեր, հ. 2, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 1985, 542 էջ:
2. **Թումանյան Հ.**, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 6, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1994, 680 էջ:
3. **Թումանյան Հ.**, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 8, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1999, 718 էջ:
4. **Իսահակյան Ավ.**, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 11., Երևան, «Գիտություն» հրատ., 2020, 810 էջ:
5. Հայոց գրականության պատմություն, հ. 5, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 2015, 566 էջ:
6. Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1869-1908), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2010, 669 էջ:
7. Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1909-1914), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2016, 858 էջ:
8. **Քալանթարյան Ժ.**, «Ժամանակների միջով, ժամանակների հետ», Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2021, 390 էջ:

Տպագիր մամուլ

1. «Հորիզոն», թ. 277, Թիֆլիս, 1913 թ.:
2. «Պատմաբանասիրական հանդես», հտ. 4, Երևան, 1984, էջ 4., 248 էջ.:

References

1. **Isahakyan Av.**, Yerkeri liakatar zhoxovatsu [The complete collection of works], h. 11, Yerevan, «Gitutyun» hrat., 2020, 810 ej.
2. **Tumanyan H.**, Yntir Yerker [Collected works], h.2, Yerevan, «Sovetakan grox» hrat., 1985, 542 ej.
3. **Tumanyan H.**, Yerkeri liakatar zhoxovatsu [The complete collection of works], h. 6, Yerevan, HH GAA «Gitutyun» hrat., 1994, 680 ej.
4. **Tumanyan H.**, Yerkeri liakatar zhoxovatsu [The complete collection of works] h. 8, Yerevan, HH GAA «Gitutyun» hrat., 1999, 718 ej.
5. Hayoc grakanutyan patmutyun [History of Armenian literature], h. 5, Yerevan, «Gitutyun» hrat., 2015, 566 ej.
6. Hovhannes Tumanyani kyanqi ev stextsagortsutyan taregrutyun (1869-1908) [Chronicle of Hovhannes Tumanyan's life and work(1869-1908)], Yerevan, HH GAA «Gitutyun» hrat., 2010 669 ej.
7. Hovhannes Tumanyani kyanqi ev stextsagortsutyan taregrutyun (1909-1914) [Chronicle of Hovhannes Tumanyan's life and work(1909-1914)], Yerevan, HH GAA «Gitutyun» hrat., 2016, 858 ej.
8. **Qalantaryan Zh.**, «Zhamanakneri mijov, zhamanakneri het» [Through the times, with the times], Yerevan, EPH hrat., 2021, 390 ej.

Անի Ղազարյան – բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի կրտսեր գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունների շրջանակը՝ Ավ. Բասիակյանի և Հովհ. Թումանյան գրական ժառանգությունը: Հեղինակ է 10 գիտական հոդվածների և մեկ մենագրության:

ORCID ID: 0000-0002-8593-0957
arpinanyan21@gmail.com

Ani Ghazaryan – PHD, NAS RA Junior researcher of the Institute of Literature named after M. Abeghyan. Scope of scientific interests: Av. Isahakyan and Hovh. Tumanian literary heritage. Author of 10 scientific articles and one monograph.

ORCID ID: 0000-0002-8593-0957
arpinanyan21@gmail.com

Ани Казарян – кандидат филологических наук, НАН РА, младший научный сотрудник Института литературы им. М. Абега. Область научных интересов: литературное наследие Ов. Туманяна и Ав. Исаакяна. Автор 10 научных статей и одной монографии.

ORCID ID: 0000-0002-8593-0957
arpinanyan21@gmail.com